

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hasankeyf'te Heterodoks İzler: Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydarî Tekkesi Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)

Heterodox Marks in Hasankeyf: The Foundations of Sheikh Çoban Hermitage and Baba Mahmud Haydarî Lodge (16th and 18th Centuries)

Mehtap NASIROĞLU AYDIN^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Batman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4411-0784

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 26 Mayıs 2020

Kabul tarihi: 25 Haziran 2020

Anahtar Kelimeler:

Hasankeyf,

Vefâilik,

Kalenderilik,

Zaviye,

Vakıf

ARTICLE INFO

Article History:

Received May 26, 2020

Accepted June 25, 2020

Keywords:

Hasankeyf,

Vefaism,

Kalenderism,

Hermitage,

Foundation

ÖZ

Hasankeyf'te bulunan dini kurum ve vakıfların genel durumuna bakıldığında tarihsel süreç içerisinde burada yaşamış medeniyetlerin taşıdığı kimlikle doğru orantılı olarak sünni bir karaktere sahip oldukları savunulabilir. Ancak yapılan araştırmalar, özellikle Moğol istilasından sonraki süreçte kaçan heterodoks dervişlerin Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Hasankeyf'te de zaviye ve tekkelerini kurarak düşüncelerini burada yaymaya çalıştıklarını göstermiştir. Bu bağlamda Hasankeyf'te bir vefâi şeyhi olan Şeyh Çoban adına kurulmuş Şeyh Çoban Zaviyesi ve adından bir Kalenderi tekkesi olduğu anlaşılan Baba Mahmud Haydarî Zaviyesi bulunmaktadır. İsimlerini Kalenderi ve Vefâi şeyhlerinin adlarından alan bu yapıların heterodoks bir anlayışla kuruldukları açıktır. Hasankeyf'te bulunan bu her iki vakfın yapısı ve işleyişi nasıldı? Bu vakıfların gelir ve giderleri nereden karşılanmaktaydı? Buralarda kaç personel çalışmakta ve ne işler yapmaktalardı? Bu çalışmada Hasankeyf Şeyh Çoban ve Baba Mahmud Haydarî vakıflarının genel durumları, tarihsel süreçte geçirdikleri aşamalar, şehrin sosyal ve toplumsal yapısına etkileri çeşitli arşiv belgelerinden faydalanılarak irdelenecektir.

ABSTRACT

When the general condition of the religious institutions and foundations located in Hasankeyf is considered, it may be argued that they have a Sunni Muslim character in direct relationship with the identity of the civilizations that have lived here in the historical process. However, the conducted studies have revealed that especially the heterodox dervishes, who have escaped in the process after the Mongolian invasion, have established their hermitages and lodges in Hasankeyf, as it was the case in many cities of Anatolia, and attempted to spread their thoughts here. In this context, the Sheikh Çoban Hermitage, which was established on behalf of Sheikh Çoban, who was a Vefâi sheikh, and Baba Mahmud Haydarî Lodge, which was apparently a Kalenderî lodge, are located in Hasankeyf. It is clear that those structures, which received their names from the names of Kalenderî and Vefâi sheikhs, were established with a heterodox understanding. How were those two foundations, located in Hasankeyf, structured and operated? Where did the revenues of those foundations come from? How many personnel worked in them and what were they doing? In this study, the general condition of the Hasankeyf Sheikh Çoban and Baba Mahmud Haydarî foundations, the stages that they have encountered over the historical process, and their impact on the social structure of the city will be studied by benefitting from various archival documents.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mehtapnasiroglu@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The hermitages, representing an important center for the social life in the Islamic states, have been established in the cities, towns and villages or along the roads; and they constituted particular institutions where the sheikh and his dervishes lived, who belonged to a certain religious order. In the Islamic culture and civilization, the hermitages are also places where the mystical thought is created, elaborated and presented to the public. These places have played an important role in the creation of many settlements in Anatolia. Today, in many locations in Anatolia, there are still many settlements, posts and inns labelled with the expressions of dervish, kalender and sheikh. Thus, it may be argued that those institutions had an important place in the settlement policy of the state.

Hasankeyf, which had been a settlement since the prehistoric periods, has remained under the dominance of the Romans, Marwanis, Seljukis, Artukids, Ayyubids, Akkoyunlus and Ottomans respectively. The city, which has experienced its brightest period in the 13th century, was a mid-sized city in 1526 representing the early years of the Ottoman rule. However, the conditions, which have emerged since the 17th century, have negatively affected Hasankeyf and turned the city into a small town whose connection with its environment was cut. Considering the foundation buildings located in Hasankeyf, it is observed that most of them belonged to the Artukid and Ayyubid periods. Thus, it may be considered that the purpose of establishment of those foundation buildings had a Sunni Muslim character. However, it is also understood that the heterodox dervishes who ran towards the west in the process after the Mongolian invasion have established various hermitages and dervish lodges in Hasankeyf other than the mentioned foundation buildings, and tried to spread their thoughts as this was the case in many cities of Anatolia.

In the light of the information located in the Ottoman archives, it is understood that there was a Kalenderhâne and Haydarîhâne in Hasankeyf. The conducted studies have revealed that those Kalenderî and Haydarî hermitages had existed in many cities of Anatolia. In addition to Hasankeyf, there were Kalenderî and Haydarî hermitages in the cities such as Ankara, Aksaray, Ayasuluk, Bayburt, Beyşehir, Birgi, Bursa, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Kırşehir, Larende, Niksar, Milas, Konya, Kayseri, Tokat and Zile. It is observed that these hermitages were intensely located in Central and Eastern Anatolia while they decreased in numbers as one goes towards Western Anatolia.

The Sheikh Çoban Hermitage located in Hasankeyf obtains its name from Sheikh Çoban who was a heterodox dervish and was a member of the Vefaî order. And the Baba Mahmud Haydarî Lodge obtains its name from another heterodox dervish who was a member of the Kalenderî order. In this study, the general condition of both foundations between the 16th and the 18th centuries is studied in the light of the foundational and general records (Evkaf and Hurufat Records); and information regarding their structures and functions during the Ottoman period is provided.

The archival documents regarding the foundations of Hasankeyf provide detailed information regarding the revenues and expenses, the job descriptions of their personnel, the wages and appointment styles of the personnel in both foundations. In this regard, the personnel working for the Sheikh Çoban Hermitage and Baba Mahmud Haydarî Foundations may be evaluated under three headings according to the type of the work that they performed. The first group consists of the officials of the foundation who are responsible for managing the administrative affairs of the foundation such as the members of the board of trustees, custodians, collectors, accountants and clerks; the second group consists of individuals who carried out responsibilities such as worshipping and education such as prayer leaders, muezzins, preachers, Qur'an readers, and well-wishers; and the third group consists of officials dealing with the maintenance, repairs and cleaning of the buildings such as custodians and water carriers. The appointment of the personnel of the foundation sometimes took place through the submission of the kadi and surrogate kadi, and sometimes it took place through the submission of the members of the board of trustees who were responsible for the management of the foundation. It is observed that the appointments made for the foundations had a system descending from father to son, and this indicated that the foundation had the status of endowment for descendants. On the other hand, it is observed that in the appointments that were made in the foundations, various justifications were imposed. Among those justifications, the death of the official or handing over the responsibilities willingly to another person may be counted.

The revenues of both foundations were obtained from the agricultural yields of various villages and hamlets and investments regarding the real estate properties endowed by individuals and the cash revenues. Large portion of the total revenues was used to pay the salaries of the officials working at the foundation. Other than the salaries of the personnel, the food expenses constituted an important expense item. Although the amount of the salaries that the personnel working for both foundations varied over time, generally those who performed the same functions received equal amount of salaries. Sometimes, a personnel would perform more than one function within the institution. The highest salary was being paid to the personnel serving as the well-wisher.

The Sheikh Çoban Hermitage located at Hasankeyf receives its name from Sheikh Çoban, a heterodox dervish, who belonged to the Vefaî order; and the Baba Mahmud Haydarî Lodge receives its name from another heterodox dervish who belonged to the Kalenderî order. Those two foundations have positively affected the socio-economic status and social life of the city of Hasankeyf during the Ottoman period by both providing the religious and educational services and employment for the personnel that they hired.

Giriş

İslam medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olarak ortaya çıkan vakıf, VIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar tüm İslam ülkelerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında oldukça etkili olmuştur (Yediyıldız, 2012, s. 479). Dini emirlerin teşvik ettiği bir ruhla kurulan vakıflar, İslam dünyasında insanların iktisadi düşüncelerini de belirlemiştir (Kara, 2015, s. 103). İslam devletlerinde inşaat ve bayındırlık işlerinin bir bölümünü doğrudan doğruya devlet üstlenmekteydi. Örneğin, Osmanlı Devleti'nde her beylerbeylik merkezinde, ihtiyaç durumunda yerel ustalar ve işgücü seferber edilerek köprüler, kaleler, camiler ve diğer kamu binalarının inşa edilmesi veya onarılması için yetkili bir devlet mimarı bulundurulmaktaydı. Buna karşılık şehirlerin çarşılar, dükkânlar, hamamlar ve bedestenler gibi ticari tesisleri, dini hayrat külliyelerini ayakta tutacak gelir kaynakları yaratmak amacıyla, vakıf sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi (İnalçık, 2000, s. 119-120).

İslam devletlerinde toplumsal hayatın önemli merkezlerinden birini temsil eden zaviyeler, şehir, kasaba ve köylerde ya da yollar üzerinde kurulmuş olup, içinde belli bir tarikata mensup şeyh ile dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi ifade etmektedir (Ocak, 1978, s. 248). Zaviyeler, aynı zamanda İslam kültür ve medeniyetinde tasavvuf düşüncesinin oluştuğu, bu anlayışın derinleştirildiği ve halka sunulduğu mekânlardır (Kazıcı, 1985, s. 111). Bu mekânlar, Anadolu'da kurulmuş birçok yerleşim merkezinin oluşmasında da önemli rol üstlenmişlerdir. Günümüzde Anadolu'nun birçok yerinde hala “derviş”, “kalender”, “şeyh” kelimeleriyle anılan yerleşim merkezleri ve menzil-konakların sayısı az değildir. Dolayısıyla bu yapıların devletin iskân politikasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir (Kara, 2015, s. 117-118).

Tarihsel süreç içerisinde “zaviye” kelimesi yerine çeşitli zamanlarda farklı terimler de kullanılmıştır. Özellikle “ribat”, “tekke-tekke”, “hângâh”, “buk'a”, “medrese”, “dergâh” gibi terimler “zaviye”yi ifade etmek için sık kullanılan kelimeler olmuşlardır. XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde “zaviye” terimi şehir, kasaba ve köylerdeki küçük tekkeler için kullanılmakla beraber, ticaret ve seyahat yolları üzerindeki misafirhaneleri de ifade eder olmuştur. Osmanlılar, özellikle ticari dengelerin büyük oranda kervan nakliyatına bağlı olduğu dönemlerde, zaviyelerin gerek duyulan yerlerde hızla kurulup sayılarının artırılmasına özen göstermişlerdir (Ocak, 1978, s. 248-258). Çünkü tekke ve zaviyeler, toplumun manevi ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra, yolculuk açısından tehlikeli olan güzergâhlarda bir tür karakol görevi de üstlenirlerdi. Dervişler, bir taraftan dağlık ve ziraata uygun olmayan toprakları elverişli hale getirerek tarımla uğraşırken, diğer taraftan da ıssız ve hırsız yatağı olan yerlerde yerleşerek buraları gelip geçen insanlar için güvenli hale getirirlerdi (Barkan, 1942, s. 299-302).

Osmanlı'nın bu ilk dönem dervişleri, daha çok Batı'nın şövalye rahiplerine benzer bir hüviyet taşıyıp, son dönem tekke dervişleriyle herhangi bir benzerlikleri söz konusu değildi. Bu dervişler, elde edilen topraklarda manevi açıdan destek sağlayarak ilk önce zaviye kurar, böylece burada yerleşimi teşvik ederek çevrenin İslamlaştırılıp Türkleştirilmesinde adeta misyonerlik görevi üstlenirlerdi (Eyice, 1963, s. 29). Malazgirt savaşının ardından Anadolu'ya doğru başlayan derviş göçleri, Moğol istilası esnasında ve daha sonra yoğunlaşarak sürmüştür. Anadolu'ya gelen dervişlerin önemli bir kısmı da Kalenderîlerden ve ona bağlı Haydarîlerden oluşmaktaydı (Köprülü, 2003, s. 117-118).

Zaviye şeyhliklerinin büyük çoğunluğu, zamanında o zaviyeleri kurmuş olan şahısların evlatlarının elinde ve “evlatlık vakıf” statüsündeydi. Bu nedenle, zaviyelere tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı kendileri öldükten sonra evlatlarına geçmekteydi. Bu durum, zaviye şeyhliklerinin babadan oğula geçerek aile içinde kalmasını sağlıyordu. Böylelikle hem zaviyenin manevi yönetiminin hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddi yönetimin tekelden

aynı aile içinde yürütülmesi, zamanla bir takım büyük şeyh ailelerinin ortaya çıkmasına sebep oluyordu (Ocak, 1978, s. 262-263).

Bu çalışmanın konusunu Hasankeyf sınırları içerisinde yer alan Şeyh Çoban ve Baba Mahmud Haydarî isimli iki zaviye oluşturmaktadır. Bu her iki zaviyenin ortak özelliği heterodoks kimlik taşıyan şeyhlerin adına kurulmuş olmalarıdır.

Günümüzde Batman İline bağlı küçük bir ilçe olan Hasankeyf, 1990 yılına kadar Mardin'e bağlı Gercüş ilçesinin bir nahiyesi durumundaydı. Dicle nehri üzerinde bir geçiş yeri ve Kafkasya - İran ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan yolun önemli bir durağı olması sebebiyle, Ortaçağın büyük şehirlerinden olan Hasankeyf, en parlak dönemlerini bir İslam merkezi olarak yaşamıştır (Aydın, 2000, s. 3).

Prehistorik (tarih öncesi) dönemlerden itibaren yerleşim yeri olan Hasankeyf (Arık, 2003, s. 13), sırasıyla Roma, Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve Osmanlıların hâkimiyet alanına girmiştir. En parlak dönemini XIII. yüzyılda yaşayan şehir, Osmanlı yönetiminin ilk yıllarını temsil eden 1526 yılında orta büyüklükte bir merkezdi¹. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren gelişen şartlar Hasankeyf'i olumsuz etkilemiş ve burayı çevresiyle irtibatı kesilen küçük bir kasaba konumuna getirmiştir (Oğuzoğlu, 1997, s. 364-367).

Hasankeyf'te bulunan vakıf eserlerine bakıldığında bunların büyük çoğunluğunun Artuklu ve Eyyubi dönemine ait oldukları görülmektedir (Kılıcı, 1987, s. 159). Dolayısıyla bunların kuruluş amacı açısından Sünni bir karakter taşıdıkları düşünülebilir. Ancak anılan vakıf eserlerinin dışında özellikle Moğol istilasından sonraki süreçte batıya doğru kaçan heterodoks dervişlerin Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Hasankeyf'te de çeşitli zaviye ve tekkeler kurarak düşüncelerini yaymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Anılan bu dervişler, vakitlerinin büyük bir kısmını ibadetle geçiren, ziraatla meşgul olan, zaviye ve değirmen inşa etmekte mahir kimselerdi. Dervişler tarafından kurulan zaviyelerin her biri gerekli ve tenha yerlerde birer misafirhane görevi görmekte ve bu zaviyelerin şeyhleri de buldukları çevrenin emniyetinden mesul tutulmaktalardı (Barkan, 1942, s. 294-301).

Hasankeyf'te yer alan Şeyh Çoban Zaviyesi, adını vefâi tarikatına mensup, heterodoks bir derviş olan Şeyh Çoban'dan almaktadır. Baba Mahmud Haydarî Tekkesi ise; ismini Kalenderi tarikatına bağlı, başka bir heterodoks dervişten almaktadır. Aşağıda bu her iki vakfın

¹XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı bir sancak merkezi olan Hasankeyf'te, 14 mahalle, 4 cami, 30 mescid, 2 muallimhane, 2 medrese, 2 kervansaray, 11 zaviye ve Kayseriye adı verilen 70 dükkanlı bir çarşının yanı sıra, 448 dükkân, şem'hane, tahunhane, debbağhane, boyahane ve 2 meyhane de vardı. (Erpolat, 2008, s. 58). Bu dönemde şehir, Antep, Diyarbekir ve Mardin'den sonra hem dış görünümü hem de nüfusu açısından Urfa ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun en büyük dördüncü kenti konumundaydı. (Erkek, 2008, s. 78; Oğuzoğlu, 1997, s. 366).

XVI.-XVIII. yüzyıllar arasındaki genel durumları çoğunlukla Evkaf² ve Hurufat³ defterlerindeki kayıtlar ışığında incelenmiş ve Osmanlı dönemindeki yapıları ve işleyişleri hakkında bilgi verilmiştir.

Vakıfların gelir gider durumu ve işleyişine geçmeden önce Vefâilik ve Kalenderîliğin tarihçesi ile ilgili kısa bir malumat vermek faydalı olacaktır.

Vefâilik ve Şeyh Çoban

Vefâi tarikatının kurucusu olan Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî, hayatının anlatıldığı menâkıbnâmeye göre Kürt asıllı olduğu sanılan bir ailenin çocuğudur. Anılan menâkıbnâmede anlatılan bazı hadiselerden, Ebü'l-Vefâ'nın Ehl-i Sünnet ilkelerine uymayan bazı davranışlar sergilediği anlaşılmaktadır. Bu davranışlar uygulamış olduğu bazı ayinlerde ortaya çıkmaktadır. Bunlara benzeyen ayinlerin 13. Yüzyıl Anadolu'sundaki Vefâiyye tarikatının en güçlü temsilcisi olan ve "Babaî İsyani" olarak bilinen büyük sosyal ayaklanmayı gerçekleştiren (1240) Baba İlyas tarafından da gerçekleştirildiği bilinmektedir (Ocak, 1994, s. 347).

Vefâiyye tarikatı, özellikle Ebü'l-Vefâ'nın ölümünden sonra önce Irak ve Suriye'de daha sonra ise Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Ebü'l-Vefâ'nın özellikle Kürt aşiretleri arasında etkin bir nüfuzu söz konusuydu ancak bu nüfuz sadece Kürt çevrelerle sınırlı kalmamış ve Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmıştır (Şahin, 2012, s. 600).

Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli bir rolü olan ve Hasankeyf'te kurulan Şeyh Çoban Zaviyesinin adını kendisinden aldığı Şeyh Çoban'ın ismine de ilk kez Vefâi tarikatının kurucusunun hayatının anlatıldığı menâkıbnâmede rastlanmaktadır. Bir Vefâi şeyhi olan Şeyh Çoban, aynı zamanda merkezi Tunceli'nin Mazgirt ilçesi olan Çoban Dede veya Şeyh Çoban isimli Alevi Ocağının da kurucusu olarak kabul edilmektedir (Gülten, 2014, s. 95). Vefâiyye'nin özellikle Anadolu Selçukluları devrinde Anadolu'nun büyük bir bölümüne

² Çalışmada kaynak olarak kullanılan evkaf defterleri, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bunlardan 4540 ve 7457 numaralarla kayıtlı olanlar Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi'nde (MAD), 1122 numarayla kayıtlı olan bir defter de Tahrir Defterleri Tasnifi'nde (TD) yer almaktadır. 4540 ve 7457 numaralı defterlerde herhangi bir tarihe rastlanmamaktadır. Ancak Bizirlik, bazı verilerden hareketle her iki defteri XVI. yüzyılın son çeyreğine tarihlemektedir (Bkz. Bizirlik, 2002, s. 7). 1122 numaralı deftere gelince, 14 Ramazan 974 (25 Mart 1567) tarihlidir (Bkz. BOA, TD. 1122, s. 2). Bu defterlerden başka, yine aynı arşivde Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 998 numarayla kayıtlı, vakıf gelir-giderlerini de gösteren, başka bir defter daha vardır. Bu defter, arşiv idaresince 1530 tarihli olarak yayımlanmış (Bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I. Dizin ve Tıpkıbasım. (1998). Ankara: Devle Arşivleri Yayınları) olmakla birlikte, defterin tarihi konusunda farklı görüşler de vardır. Bunlardan bir kısmı 1526 tarihli olduğunu savunurken (Bkz. Erpolat, 2008, s. 56; Göyünc, 1991, s. 54; Kılıç, 2014, s. 184), bir kısmı da, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1522-23 yıllarında yaptırdığı umumi tahriri referans göstererek, 1523 olarak tarihlendirmiştir (Bkz. Bizirlik, 2002, s. 6; Ünal, 1989, s. 5). Dolayısıyla son iki tarihlendirme arasında önemli bir fark olmadığı düşüncesinden hareketle, çalışmada bu defterdeki veriler için 1523 tarihi kullanılmıştır.

³ Bu çalışmada kullanılan Hurufat defterleri; 539, 568, 1083, 1084, 1090, 1094, 1095, 1098, 1099, 1100, 1139, 1140, 1143, 1158 numaralı defterlerdir. Bu defterler, 1691-1818 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde vakıflara yapılan tayin ve terfi işlemleri Kazaskerlik Dairesi tarafından tutulan ve alfabetik bir düzenle kaleme alınan Hurufat Defterlerine kaydedilmekteydi ki, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bu defterlerle ilgili yapılan bazı çalışmalar için Bkz. Alkan (2007), "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi", Vakıflar Dergisi, 30, s. 1-34; Alkan (2010), "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. 4, I. Kısım, Ankara, s. 831-842; Beyazıt (2013), "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", Hitory Studies International Journal of History, 5/1, s. 36-69; Çakar (2018), "Hurufat Defterlerine göre 18. Yüzyılda Palu", Vakıflar Dergisi, 49, Ankara, s. 21-41; Çakar-Uzun (2017), *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ; Demirtaş (2012), "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği", Vakıflar Dergisi, s. 47-92; Eroğlu Memiş (2013), "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askerî Rüznamçe Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği", Vakıflar Dergisi, 29, Ankara, s. 115-146.

yayılmasında bu tarikatın önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen ve diğer adı Şeyh Hüseyin Rai olan (Çoban baba) Şeyh Çoban'ın etkisi büyüktür (Şahin, 2012, s. 601).

Ebu'l Vefâ menâkıbnâmesinde adına Hüseyin Rai olarak rastlanılan Şeyh Çoban, babası sığır sürüsünde Çobanlık yaptığı için Arapçada çoban anlamına gelen "Rai" ismini almıştır. Mezarının tam olarak nerde olduğuyla ilgili net bir bilgi bulunmayan Şeyh Çoban'ın birçok yerde kendisine ait olduğu düşünülen türbeler mevcuttur. Bu bağlamda, Tunceli'nin Mazgirt ilçesinde, Sivas merkezde, Sivas'ın Gölova ilçesine bağlı Çobanlı köyünde ve Hasankeyf'te ona isnad edilen türbeler bulunmaktadır. Ayrıca, Hasankeyf'te bulunan Şeyh Çoban Zaviyesi dışında Niğde, Aksaray, Çemişgezek (Tunceli) ve Karahisar-ı Sahip sancaklarında da aynı isimli zaviyeler yer almakta ve buna ek olarak Hasankeyf, Niğde, Tokat, Urfa ve Kastamonu sancaklarında Şeyh Çoban adını taşıyan köyler mevcuttur (Gülten, 2014, s. 96-97).

Kalenderîlik ve Haydarîler

Kalenderîlik, önemli ölçüde eski Hint ve İran, ama çoğunlukla Hint mistisizminden ve mistik çevrelerinden etkilenilmiş kabul edilebilir (Azamat, 2001, s. 253). Kalenderî tarikatı, İslam mistisizminin, diğer bir adıyla tasavvufun içinden, çeşitli mistik, toplumsal ve hatta ekonomik bazı faktörlerin etkisiyle gelişen ve ortaçağların klasik İslam coğrafyasının belli bölgelerinde ortaya çıkan önemli bir sosyo-kültürel olgudur. Kalenderîliğin esasen X. yüzyıldan itibaren, henüz teşkilatlanmamış bir şekilde, Horasan'dan Maverâünnehir'e kadar uzanan geniş bir yelpazede birtakım sufiler ve onların yakın çevreleriyle sınırlı bir tasavvuf akımı ve aynı zamanda sosyal bir muhalefet unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Kalenderîliğin bir tarikat olarak ortaya çıkıp teşkilatlanması, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılda Cemaleddin Sâvî tarafından gerçekleştirilmiştir (Ocak, 2017, s. 53-71).

İran'ın Sâve şehrine doğan Cemaleddin Sâvî, Osman Rumi isimli bir şeyhten etkilenerek tasavvuf yoluna girmiş, büyük olasılıkla Moğol istilası esnasında Dımaşk'a gelerek burada kendisiyle tanıştığı Celâlî Dergezîni isimli yarı çıplak dolaşan biriyle dostluk kurarak onun gibi yaşamaya başlamıştır (Azamat, 2001, s. 253). Bu aşamadan sonra Cemaleddin, cevlek denilen kıldan dokunmuş bir yelek giyen, hiçbir şer'i usule uymayan, kısaca "ibâha" yoluna girmiş bir "cevlaki" (kalender) olmuştur. Uzun bir süre mezarlıkta ikamet eden Cemaleddin'in yanına bir süre sonra Muhammed-i Belhî, Muhammed-i Kürd, Şems-i Kürd ve Ebubekir-i Niksârî isimli dört şahıs daha katılarak onun halifeleri olurlar (Ocak, 2017, s. 79). Bu şekilde yayılmaya başlayan Kalenderîlik çeşitli alt kollara ayrılarak Suriye, Mısır, Irak, İran, Orta Asya ve Hindistan'a daha sonra ise Anadolu'ya kadar uzanabilmiştir.

Malazgirt savaşından sonra Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru süren derviş göçleri, Moğol istilasıyla beraber daha da artmış ve bu esnada Kalenderîlik ve onun önemli bir kolu olan Haydarîlik Orta Asya üzerinden Anadolu'ya akmaya başlamıştır (Köprülü, 1996, s. 49).

Kutbeddin Haydar tarafından XII. asrın sonunda Horasan'da kurulan Haydarîyye tarikatının esasları Kalenderîlikten beslenmiştir. Cemaleddin Sâvî ve Kutbeddin Haydar arasında herhangi bir yakınlık bulunmadığı halde yaşam tarzlarının birbirlerine benzemesinden dolayı biri Kalenderîyye'nin Haydarîyye, diğeri ise Cevlekîyye şubesinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Haydarî dervişler, yersiz yurtsuz gezginci kimseler olup, yalınayak dolaşır, sırtlarına keçeden yapılmış bir aba, başlarına yine keçeden bir külah giyerlerdi (Yazıcı, 1998, s. 35).

XIII. yüzyılda Kalenderîyye ve Haydarîyye mensupları da tıpkı Yesevî dervişleri gibi Anadolu'yu doldurmaya başladılar. Bu heterodoks tarikatlara mensup dervişler birer propagandacı olarak şehirden ziyade köylerde ve göçebeler arasında uygun zemin buluyorlardı (Köprülü, 2003, s. 118). Daha sonraki dönemlerde Anadolu'daki "Abdâlân-ı Rûm" denilen Kalenderî şeyh ve dervişlerinin Osmanlı Beyliği'nin teşekkül döneminde yönetim çevreleri ile

ilişkileri, cihad ve gaza ideolojisi ve ganimet elde etmek gibi iki motif güdümünde ve karşılıklı yarar sağlama çizgisinde başlamıştır. Bu dervişler, kuruluş döneminde Osmanlı fetih hareketlerine katılmışlar, buna karşılık Osmanlı beyleri de yeni fethedilen topraklarda zaviye açmalarına müsaade etmişler, hatta bu zaviyeleri zengin vakıflarla da güçlendirmişlerdir (Ocak, 2017, s. 178-179). Osmanlı yönetiminin daha sonraki dönemlerde de Kalenderîlere karşı bu olumlu tavrını sürdürdüğü, Kalenderî dervişlerin konaklamaları için tesis ettiği Kalenderhânelerden anlaşılmaktadır. Özellikle İstanbul'da bu amaçla birçok Kalenderhâne kurulmuştur (Tanman, 2001, s. 249-250). Nitekim Tahrir ve Hurufat defterlerinde "Kalenderhâne" tabirine sıkça rastlanılması bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Osmanlı merkezi yönetiminin Kalenderîlere karşı sertleşme politikası izlediği dönem, Anadolu'da Şîî-Safevî propagandasının başladığı döneme denk gelmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı vekâyinâme ve belgelerinde Kalenderîlerin Şîîlikle ve Safevîlerle ilişkileri vurgulanmaya başlanmış ve ötekileştirilmişlerdir. Hatta Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kalenderî zaviyeleri teftiş edilmiş ve bunun sonunda pek çok "mülhid" zaviyelerinden sürülmüştür (Ocak, 2017, s. 182-185). Bu tablo, daha sonraki süreçte Kalenderîlerin kendi rutinlerinden uzaklaşarak devletin daha meşru gördüğü Mevlevî ve Bektaşî tarikatlarına yaklaşmalarına yol açmıştır.

Osmanlı Arşiv belgelerindeki bilgiler ışığında Hasankeyf'te de bir Kalenderhâne ve haydarîhâne olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalar Anadolu'nun birçok kentinde bu Kalenderî ve Haydarî zaviyelerine rastlanıldığını göstermektedir. Hasankeyf'in yanı sıra Ankara, Aksaray, Ayasuluk, Bayburt, Beyşehir, Birgi, Bursa, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Kırşehir, Larende, Niksar, Milas, Konya, Kayseri, Tokat ve Zile gibi yerlerde Kalenderî ve Haydarî zaviyeleri mevcuttur. Bu zaviyelerin Orta ve Doğu Anadolu'da yoğunluk kazanırken batıya doğru gittikçe azaldığı görülmektedir (Gülten, 2012, s. 39).

Hasankeyf Şeyh Çoban Zaviyesi ve Vakfı

Hasankeyf Şeyh Çoban Zaviyesi şuan fiziksel olarak mevcut olmasa bile tahrir, evkâf ve hurufât defterlerindeki bilgilerden XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar aktif olarak işleyişini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Arşiv vesikaları, Hasankeyf kazasında zaviyenin yanı sıra Şeyh Çoban Mescidi ve Şeyhin kendisine ait olduğuna inanılan bir türbenin varlığından da söz etmektedirler. Bu yapıların hiç biri günümüzde fiziksel olarak mevcut olmamakla beraber şuan Batman İli sınırları içerisinde yer alan merkeze bağlı Oymataş köyünün bir mezrası konumunda olan ve Şeyh Çoban adını taşıyan küçük bir yerleşim merkezi bulunmaktadır.

1523 ve 1567 tarihli defterlerde Şeyh Çoban Zaviyesi Vakfı'nın gelir ve giderleriyle ilgili bilgiler mevcut olmakla beraber 1567 tarihli defter bu bilgileri daha ayrıntılı olarak vermiştir. 1523 tarihli defterde vakfın gelirinin 1300 akçeden ibaret olduğu görülmektedir. Defterde yer alan "*sadât ma'a hüddâm-ı zaviye neferen 33*" ifadesinden zaviyede 33 kişinin hizmet ettiği ve bunların bir kısmı veya tamamının "seyyid" olduğu anlaşılmaktadır (BOA, TD. 998, s. 267). Bu defterde vakfın giderleriyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

1567 tarihli defterde ise vakıfla ilgili daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; vakfın geliri 14.580 akçe olup XVI. yüzyılın ilk yarısına göre oldukça arttığı söylenebilir. Bu gelirin 11.380 akçesi Beşiri Nahiyesine tabi Şeyh Çoban köyünden, geriye kalan 3.200 akçesi ise bir mezra ve üç köyden sağlanmaktaydı. Vakfın giderleri ise zaviyede çalışan personelin maaşlarıyla mutfak masraflarından oluşmaktaydı. Personel ücretleri için günlük 17, yıllık 6120 akçe, mutfak masrafları için ise günlük 23,5, yıllık 8460 akçe harcanmaktaydı. Bu şekilde vakıfta gelir ve gider kalemlerinin dengeli olduğu ancak gelirin önemli bir kısmın mutfak masrafları için kullanıldığı söylenebilir (BOA, TD. 1122, s. 6).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru vakıfta çalışan personel sayısı 4 olup bunların ücretleri için ödenen meblağ yine yıllık 6120 akçe idi (BOA, MM. 4540, s.13; MM. 7457, s. 8). Arşiv

belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla vakfın faaliyetleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmekteydi (VGMA, HD. 1090, s. 15).

Hasankeyf Baba Mahmud Haydarî Zaviyesi Vakfı

Günümüzde fiziksel olarak mevcut olmayan Hasankeyf Baba Mahmud Haydarî vakfı, arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla XVI-XVIII. yüzyıllarda oldukça aktifti. Belgelerde yer yer “tekke”, bazen de “zaviye” şeklinde anılan bu yapının kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak isminden, Haydarî tarikatına mensup bir şeyh tarafından kurulmuş olma ihtimali oldukça yüksektir.

1523 tarihli defterde “Baba Mahmud Haydarî” (BOA, TD. 1122, s. 11) olarak kaydedilen zaviye, 1567 tarihli evkaf defterinde “Baba Mahmud el-maruf Kalenderhâne” (BOA, TD. 998, s. 267) şeklinde zikredilmiştir. Hurufat Defterlerinde ise zaviyenin adının XVIII. yüzyılda “Baba Mahmud Haydari nam-ı diğer Kalenderiyye” (VGMA, HD. 1098, s. 59) olarak geçtiği görülmektedir. Bu haliyle vakfın bir kalenteri tekkesi olarak da kabul gördüğü söylenebilir.

1523 tarihinde vakfın gelirinin yarısı şehre yakın bir bahçeden, diğer yarısı ise 11 haneden oluşan Ebu Zeyran Köyü’nün adet-i ağnam ve diğer rüsumat gelirlerinden müteşekkil olup toplamda 2600 akçeydi (BOA, TD. 998, s. 267). Bu tarihe ait defterde vakfın gider kalemleri belirtilmediği için gelirin nereye harcandığı konusu belirsiz kalmaktadır.

1567 tarihinde vakfın gelirlerinde ciddi bir artış olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde vakfın gelir kalemleri iki köy, bir bostan, şehre yakın bir bağın hasılatı ve bir dükkânın yarı kirasından oluşmakta ve toplamda senelik 11445 akçeye tekabül etmekteydi. Vakfın giderlerine bakıldığı zaman gelirlerin giderleri kolaylıkla karşıladığı, hatta 849 akçe gibi bir miktarın da arttığı görülmektedir. Vakfın giderleri arasında ön sırayı 5580 akçe ile mutfak masrafları oluşturuyor, 3960 akçelik miktar ise personel maaşları için harcanıyordu. Vakfın mutfak masrafları arasında her gün pişirilen yemeklerin yanı sıra yılın her Cuma gecesi özel olarak zerde pilavının piştiği ve bunun için yıllık 1056 akçeden oluşan ayrı bir harcama kalemi oluşturulduğu dikkat çekmektedir (BOA, TD. 1122, s. 11).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru vakıfta 5 personel çalışmakta olup, bunların ücretlerini oluşturan giderler 1800 akçeye kadar düşmüştü (BOA, MM. 4540, s. 13; MM. 7457, s. 8). Giderlerin azalmasından vakfın bu dönemde canlılığının azaldığını söylemek mümkün olmakla beraber hurufat defterlerindeki bilgiler doğrultusunda etkinliğinin XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Şeyh Çoban ve Baba Mahmud Haydarî Vakıflarının Çalışanları ve Ücretleri

Hasankeyf vakıflarıyla ilgili arşiv vesikaları, çalışmamızın konusu olan bu her iki vakfın gelir ve gider durumları, burada çalışan personelin görev tanımları, aldıkları ücretler ve atama biçimleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar. Bu bağlamda; Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydari Vakıflarının bünyesinde görev yapan personel, yaptıkları işin şekline göre üç başlık altında değerlendirilebilir. Bunlardan ilk grubu vakfın idari işlerini yürütmekle mükellef olan müteveli, nâzır, câbi, muhasebeci ve kâtip gibi görevliler oluştururken; ikinci grubu ibadet ve eğitim gibi vazifeleri yürüten imam, müezzin, hatip, cüzhan ve duâgûy; üçüncü grubu ise binaların bakım, onarım ve temizlik işleriyle ilgilenen ferraş ve saka gibi görevliler meydana getirmekteydi.

Vakıf personelinin atanması bazen kadı ve naiplerin arzıyla⁴ gerçekleşirken, bazen vakfın yönetiminden sorumlu olan mütevellinin arzıyla⁵ yapılmaktaydı. Vakıflara yapılan atamaların genellikle babadan oğula geçen bir sistem taşıdığı görülmekte, bu da vakfın evlatlık vakıf statüsünde olduğunu göstermektedir⁶. Öte taraftan, vakfa yapılan atamalarda muhtelif gerekçelerin öne sürüldüğü görülmektedir. Bunların başında görev sahibinin ölümü (*fevt*⁷) veya kendi isteğiyle görevini başkasına devretmesi (*ferağ* veya *kasr-ı yed*⁸) gibi nedenler gelmektedir.

Osmanlı topraklarında her vakıf, ayrı birer birim şeklinde bir kadın veya erkek nazırın denetiminde, müteveli ya da mütevelliler tarafından yönetilmekteydi (Yediyıldız, 2012, s. 485). Mütevelliler de vakıfta çalışan çeşitli personel gibi yaptıkları işin karşılığında belli bir ücret almaktaydılar. 1567 tarihli deftere göre bu dönemde Şeyh Çoban Vakfında tevliyet için ödenen miktar, günlük ücret 2 akçe (BOA, TD. 1122, s. 6) iken aynı tarihte Baba Mahmud Haydarî Vakfında bu görev için günlük 4 akçe (BOA, TD. 1122, s. 11) idi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde vakıf mütevellilerinin aldıkları ücret oldukça yükselmişti. Zira 1712 yılında Şeyh Çoban Vakfına müteveli olarak atanan Hasan isimli şahıs günlük 10 akçe almaktaydı (VGMA, HD. 1098, s. 60).

Vakıflarda mütevellinin yanı sıra yönetici veya denetleyici konumunda olan nâzırlar da çalışmaktaydı. Osmanlılarda yaygın olarak mukataaların vergilendirilmesi işinde çalışan nâzırların yine en sık görevlendirildikleri alanlardan biri vakıf sektörüydü. Bu sektörde görevlendirilen nâzır, mütevellinin vakıfla ilgili yetkilerini denetlemekten sorumluydu (Genç, 2006, s. 449-450).

1567 yılında Şeyh Çoban vakfında çalışan nâzır, meşihat ve türbedârlık görevlerini de üstlenmiş ve bunların tamamı için günlük 6 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 6). Baba Mahmud Haydarî vakfında aynı tarihte nâzırlık ciheti kaydına rastlanmaması, nâzırın görevini de mütevellinin üstlendiğini göstermektedir. Ancak bu vakıfta XVIII. yüzyılın başlarında nâzırlık görevini ifa eden personelin varlığı, XVI. yüzyıldan sonraki dönemlerde vakfın büyüdüğü ve nâzıra ihtiyaç duyulduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim 1705 yılında Baba Mahmud Haydarî vakfına babasının kendi isteğiyle görevini oğluna devretmesi üzerine Seyyid Ali atanmıştı (VGMA, HD. 1098, s. 59).

Şeyh Çoban ve Baba Mahmud Haydarî vakıfları Hasankeyf'te yer alan büyük vakıflar arasında yer aldıkları için idari işlerden sorumlu personel sadece müteveli ve nâzırdan ibaret değildi. Bu vakıflarda ihtiyaca göre dönemden döneme değişiklik göstermekle beraber câbi, kâtip ve muhasebeci gibi görevliler de çalışmaktaydı. Câbilerin statüleri ve ücretleri vakfiyelerdeki hükümlerle belirlenir, tayin ve azil gibi idari ve hukuki işleri kadılar aracılığı ile

⁴“Hasankeyf kazasında Şeyh Çoban zaviyesi mescidin imamı Mustafa fevt sulbi oğlu Mehmed kadı Abdullah arzıyla buyruldu” (Bkz. VGMA, HD. 1094, s. 106). Başka örnekler için Bkz. VGMA, HD. 568, s. 59; HD. 1140, s. 36; HD. 1090, s. 15; HD. 1099, s. 68.

⁵ “Hasankeyf'te Şeyh Çoban Zaviyesi mescidinde ferraş Mustafa terk-i hizmet Seyyid Hasan'a iki akçe ile mütevellisi seyid Abdurrahman arzıyla inayet”(Bkz. VGMA, HD. 1140, s. 36); Hasankeyf'te Baba Mahmud Haydari nam-ı diğer Kalenderiyye Zaviyesinde beş akçe ile cabi Mehmed fevt, yerine Mahmud muhaldir deyu mütevellisi Seyyid Kasım arzıyla (Bkz. VGMA, HD. 1098, s. 59). Başka örnekler için Bkz. VGMA, HD. 1094, s. 107; HD. 1100, s. 62.

⁶ “Hasankeyf'te Çoban Şeyh vakfının yevmi altı akçe ile duâgüy Mustafa mahlûlünden oğlu Mehmed'e inayet” (Bkz. VGMA, HD. 1098, s. 60); “Hasankeyf'te Haydarî baba Mahmud vakfında bir akçe ile Seyyid Ömer b. Yusuf mahlûlünden cüzhanlık evlad yedi olup teccid”. (VGMA, HD. 1090, s.14).

⁷ “Hasankeyf Şeyh Çoban Zaviyesinde vazife muayyenesiyle imam ve saka olan Yusuf Halife fevt olup mahlulünden sulbi ekber oğlu seyid İsmail halifeye Amid naiibi el-hacı Ebubekir arzıyla tevcih” (VGMA, HD. 1090, s. 15).

⁸ “Hasankeyf'te Şeyh Çoban Zaviyesi Mescidinde Mehmed ferağından iki akçe ile imam Abdülkerim kasr-ı yedinden karındaşı oğlu Ahmed'e buyruldu” (VGMA, HD. 1100, s. 62).

yürütülürdü. En önemli görevleri vakıfların gelirlerini toplamak olan câbiler, vakfın iş hacmine ve büyüklüğüne göre 1 ile 10 akçe arasında yevmiye alırlardı. Câbiler, kendilerine ayrılan ücretlerin yanı sıra boşalan vakıf gayrimenkullerin kiraya verilmesi veya el değiştirmesi gibi işlemlerden de kâtiplerle beraber ek gelir elde ederlerdi (İpşirli, 1992, s. 529).

1567 yılında Şeyh Çoban vakfında cibâyet ciheti bulunmamaktaydı. Ancak aynı tarihte Baba Mahmud Haydarî vakfında bu görev için bir kalem mevcuttu ve burada çalışan câbi, günlük 2 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 11). Hurufat defterlerindeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla XVIII. yüzyılda her iki vakıfta çalışan personel arasında câbiler yer almaktaydı. Buna göre; 1701 yılında Baba Mahmud Haydarî Vakfında câbilik görevini yapan personel 5 akçe yevmiye alırken (VGMA, HD. 1098, s. 59) 1740 yılında aynı görevi yapan personel 10 akçe ücret almaktaydı (VGMA, HD. 1094, s. 107). Bu durum vakıflarda çalışan câbilerin ücretlerinin tedricen arttığını göstermektedir.

Vakıflarda çalışan diğer idari personel arasında imaretlere giren ve çıkan erzak ve eşyayı özel bir deftere kaydeden ve bunların hesabını yapmaktan sorumlu olan kâtip ve muhasebeciler de bulunmaktaydı. 1567 yılında hem Şeyh Çoban hem de Baba Mahmud Haydarî vakıflarında kâtiplik görevini yerine getiren personel bulunmakta ve bunların her biri günlük 2 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 6, 11). Hurufat defterlerindeki bilgiye göre 1693 yılında Şeyh Çoban zaviyesinde kâtiplik görevi Kâsım isimli bir şahsa tevdi edilmiş ancak ne kadar ücret aldığına değinilmemişti (VGMA, HD. 1098, s. 59). Ancak 1749 yılında Baba Mahmud Haydarî vakfına babasının yerine kâtip olarak atanan Seyyid Hacı Salih günlük 10 akçe almaktaydı (VGMA, HD. 1100, s. 62). XVI. yüzyılda her iki vakıfta da muhasebecilik görevini yapan personele rastlanmaması, vakıfların muhasebe işlerini de kâtiplerin yürüttüğünü göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde Şeyh Çoban vakfında muhasebe işini yine kâtipler yürütmeye devam ederken, Baba Mahmud Haydarî vakfında bu görev için atama yapılmaktaydı. Örneğin, 1725 yılında Seyyid Salih isimli bir şahıs üç akçe ile vakfın muhasebecisi olarak atanmıştı (VGMA, HD. 1083, s. 151). 1742 tarihinde Seyyid Salih'in ölümü üzerine yerine evlâd-ı vakıftan Osman isimli bir şahsın muhasebeci olarak yine 3 akçe ile ataması gerçekleştirilmişti (VGMA, HD. 1100, s. 62).

Çalışmanın konusunu oluşturan her iki vakıf da birer “zaviye” veya “tekke” statüsünde oldukları için burada bir şeyhin idaresinde tasavvufi faaliyetler yürütülmekteydi. Bu görev için meşihat ciheti tahsis edilmiş ve 1567 yılında her iki vakıfta da bu görevi yerine getiren personele günlük 2 akçe ücret verilmekteydi (BOA, TD. 1122, s. 6, 11).

Vakıflarda çalışan personel arasında dini hizmetleri yerine getirmek amacıyla imam, ezan okumak için müezzin, Kur'an okumak üzere cüzhân ve dua etmek amacıyla duâgû gibi görevliler de bulunmaktaydı. 1567 yılında Şeyh Çoban Vakfında imamet ve te'zin cihetleri tek kalem altında toplanmış ve bu her iki görev için bir personel görev almaktaydı. Bu tarihte vakfın imamlık ve müezzinlik görevini yapan personel günlük 2 akçe yevmiye almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 6). Aynı tarihte Baba Mahmud Haydarî Vakfında imamet ve te'zin cihetlerinin yer almaması dikkat çekicidir. Zira bu tarihten sonraki süreçte de yani XVIII. yüzyılın sonlarına kadarki zaman diliminde Baba Mahmud vakfında çalışan personel arasında ne imama ne de müezzine rastlanmamıştır.

Şeyh Çoban Vakfında ise XVII. ve XVIII. yüzyıllarda müezzin ataması söz konusu olmamakla beraber imam atamaları mevcuttu. Buna göre; 1693 yılında Şeyh Çoban Zaviyesi mescidine 2 akçe ile bir imam ataması gerçekleşmişti (VGMA, HD. 1098, s. 59). 1727 yılında anılan zaviye mescidinde imamlık yapan Mustafa öldüğü için yerine bu görevi yapmak üzere 2 akçeyle oğlu Mehmed atanmıştı (VGMA, HD. 1143, s. 231). 1751 yılına kadar bu görevi yürüten Mehmed, bu tarihten sonra görevini Abdülkerim isminde başka bir imama devretmiş, ancak bu şahıs kendi isteğiyle imamet görevine yeğeni Ahmet'e bırakmıştır. Bu tarihte vakıfta

imamlık görevi için hala 2 akçe yevmiye ödenmekteydi (VGMA, HD. 1100, s. 62). Yüzyılın ikinci yarısında da vakıfta imamlık görevi yapan personelin ücretlerinde her hangi bir artış söz konusu olmamıştı (VGMA, HD. 1090, s. 14). Şeyh Çoban zaviyesinde çalışan personel arasında imamların var olması bu vakfın zaman içerisinde sünneleşmiş olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Bu konuyla ilgili arşiv vesikalarının kısıtlı olması net bir bilgi ortaya koymayı zorlaştırmakla beraber yukarıda da değinildiği gibi özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı merkezi yönetiminin heterodoks yapılara karşı sert bir tutum içerisine girmiş olmasından dolayı bazı tarikatların devlete yakın görünmek için zamanla sünni bir karaktere bürünmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Vakıflarda Kur'an'dan cüz okumakla görevli personelin varlığı bilinmekle beraber Şeyh Çoban Zaviyesinde bu görevi yapan personel yoktu. Ancak Baba Mahmud Haydarî Vakfında 1567 yılında câbi olan personelin aynı zamanda cüzhanlık yaptığı anlaşılmaktadır. Bu her iki görevi birlikte yürüten personel günlük 2 akçe almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 11). Anılan vakıfta 1700 yılında cüzhanlık yapan Şeyh Yusuf isimli şahsa bu görev için günlük 1 akçe ücret verilmekteydi (VGMA, HD. 1098, s. 59). 1753 yılında Yusuf ölünce bu görevi yapmak üzere Salih isimli başka bir cüzhan yine 1 akçe ile atanmıştı (VGMA, HD. 1100, s. 62).

XVI. yüzyıla ait evkaf defterlerinde vakıflarda çalışan personel arasında “duâgû” tabirine rastlanmazken XVII. ve XVIII. yüzyılda çalışmanın konusu olan her iki vakıfta da bu tabire rastlanmakta ve bu işi yapanların oldukça yüksek ücretler aldıkları anlaşılmaktadır. “Dua eden, duacı” anlamındaki bu kavram, Osmanlılarda tarikat hiyerarşisi ve devlet teşkilatında dua ile ilgili sorumlulukları yerine getiren kişiler için kullanılan resmi bir unvandı. Bazı kayıtlarda “duahan” olarak geçen bu görevliler, belirli merasim ve törenlerde duruma uygun olarak dualar okurlardı. Duâgûluk tarikat hiyerarşisinde de üst makamları ifade etmekteydi. Zamanla törenlerde yapılan duaların yanı sıra devletin devamı için hayır temennisinde bulunan kimselere belli bir ücret karşılığında görev verilmesi kararlaştırılmış ve bu amaçla “duâgûluk ciheti” tahsis edilmiştir (İpşirli, 1994, s. 541).

Duâgûların aldıkları ücretler yüksek olmakla beraber bir standart söz konusu değildi. Örneğin; 1691 yılında Şeyh Çoban Vakfında duâgû olan İsmail 5 akçe alırken (VGMA, HD. 1098, s. 59) 1699'da bu vakıfta aynı işi yapan Halil, günlük 20 akçe kazanmaktaydı (VGMA, HD. 1140, s. 36). 1703 yılında vakıfta duâgû olarak görev yapan iki personel bulunmakta ve bunlardan bir tanesi günlük 5 akçe kazanırken diğeri 20 akçe almaktaydı (VGMA, HD. 1098, s. 59). Ücretler arasındaki bu farklılık, vakıflarda duâgû olarak çalışan personel arasında tecrübe veya kıdem farkı olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Daha sonraki dönemlerde anılan vakıfta görev yapan duâgûlar günlük 10 akçe ücret almaktaydı (VGMA, HD. 1094, s. 106).

Baba Mahmud Haydarî Vakfında da dua etmekle görevli olan personel bulunmakta ve bunlar XVIII. yüzyıl boyunca günlük 10 akçe ücret almaktaydı (VGMA, HD. 1100, s. 62; HD. 1090, s. 15; HD. 1095, s. 53). Vakıfta çalışan personele ücretleri her zaman nakit olarak ödenmiyordu. Mesela 1763 yılında Baba Mahmud Haydarî Vakfı'nda duâgûluk görevine atanan Seyyid Abdülkerim halifeye ücreti nakit olarak değil, aynı biçimde ödenmekte ve senelik yarım Amid müddü⁹ buğday olarak verilmekteydi (VGMA, HD. 1099, s. 68).

Vakıflarda çalışan personel arasında tekke ve zaviyelerde namazlardan önce veya sonra Kur'an'dan cüz okumakla görevli olan *cüzhân*, yine bu tür müesseselerde gerekli olan eşya ve erzakı temin edip satın almakla görevli *vekil-i harc* gibi vazifeliler de vardı. Bunun yanı sıra

⁹ “Müd”, genellikle hububat ve diğer kuru gıdaların ölçümünde kullanılan bir hacim ölçüsüyüdü. Bu ölçüğün diğer birimlerden karşılığı tarih boyunca hesaplanmış hatta bazen çeşitli ihtilaflara neden olmuştur. Osmanlılarda “müd” yaklaşık 20 İstanbul kilesine denk gelmekteydi (Bkz. Kallek, 2006, s. 457-458). Osmanlı Devleti'nin resmi ölçüğü olan İstanbul kilesi, XVI. yüzyılda 25,6589 kg buğday ve un, 23,093 kg arpa alırdı. Bir Amid kilesi, ½ İstanbul kilesine eşitti (Bkz. Kallek, 2002, s. 568-569).

anılan müesseselere çeşme ve sarnıç gibi kaynaklardan su taşımakla görevli olan *sakalar* ve yine vakıfların temizliğinden sorumlu olan *ferraşlar* da vakıflarda çalışan personel arasında yer almaktaydı.

1567 yılında Şeyh Çoban Zaviyesinde cüzhânlık yapan personele rastlanmazken aynı tarihte Baba Mahmud Haydari Zaviyesinde bu iş için ayrı bir kalem oluşturulmuş ve cüzhân olan personel bu iş için günlük 1 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 11). XVIII. yüzyıl boyunca aynı vakıfta bu görev için çalışan personelin ücretlerinde herhangi bir değişiklik olmamış ve cüzhânlar günlük 1 akçe ile çalışmaya devam etmişlerdi (VGMA, HD. 1098, s. 59; HD. 1090, s. 14; HD. 1100, s. 62). 1567 yılında Şeyh Çoban zaviyesinde çalışan sakalar günlük 2,5 akçe ücret almaktaydılar (BOA, TD. 1122, s. 6). Daha sonraki tarihlerde bu görevi yapan personele rastlanmaması, sakaların yaptığı işi vekil-i harçların yaptığını düşündürmektedir. 1567 yılında Baba Mahmud Haydari Vakfında vekil-i harc ve ferraşlık aynı kalem altında toplanmış ve bu her iki görevi yerine getiren personel günlük 1 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 11). 1699 yılında Şeyh Çoban Zaviyesi mescidinde ferraşlık yapan Mustafa görevinden ayrılınca yerine vakfın mütevellisinin arzıyla 2 akçe yevmiye ile Hasan atanmıştı (VGMA, HD. 1140, s. 36). 1700 yılında Baba Mahmud Haydarî vakfında cüzhân olan Şeyh Yusuf, aynı zamanda bu vakfın ferraşlık işini de yürütüyor ve her iki görev için birer akçe yevmiye alıyordu (VGMA, HD. 1098, s. 59). 1753 ve sonrasında anılan vakıfta ferraşlık yapan personel aynı zamanda vekil-i harç olarak da çalışıyor ve bu her iki görev için günlük toplam 2 akçe ücret alıyordu (VGMA, HD. 1100, s. 62; HD. 1090, s. 15). Yine bu vakıfta tekkenin çatısının bakım ve onarım işlerini yürütmek üzere loğkeş atamasının da gerçekleştirildiği anlaşılıyor. Zira 1740 yılında 1,5 akçe ile Osman, Baba Mahmud Haydarî Vakfına Loğkeş olarak atanmıştı (VGMA, HD. 1094, s. 107).

Şeyh Çoban Zaviyesi, içerisinde Şeyh Çoban'a ait olduğu düşünülen bir türbeyi de barındırdığı için burada türbenin hizmetini gören ve bekçiliğini yapan bir türbedâr da görevlendirilmişti. 1567 yılında meşihat, nâzırlık ve türbedârlık görevlerini aynı personel yapmakta ve bu her üç görev için günlük 6 akçe ücret almaktaydı (BOA, TD. 1122, s. 6). Bu haliyle türbedârlık görevi için 2 akçe ödendiği varsayılabilir. 1703 yılında bu türbenin hizmetini yapmak üzere Seyyid Mustafa isimli bir şahsın türbedâr olarak atanması (VGMA, HD. 1098, s. 59) XVIII. yüzyılda da bu görevi yapan personelin aktif olarak çalıştığını göstermektedir.

Tablo 1: Şeyh Çoban Vakfı'na Yapılan Görevlendirmeler (1691-1758)¹⁰

Vazife	Görevde Bulunanlar	Atanma Tarihi
Duâgûy	İsmail	1691
İmam	Seyyid Ebubekir	1693
Kâtip	Kasım	1693
Duâgûy	Halil	1699
Ferraş	Seyyid Hasan	1699
İmam	Mehmed	1699
Türbedâr	Seyyid Mustafa	1703
Duâgûy	Seyyid Mustafa	1703
Câbi	Seyyid İsmail	1703
Duâgûy	Halil	1703
Müteveli	Hasan	1712

¹⁰ VGMA, HD. 1098, s. 59; HD. 1140, s. 36; HD. 1098, s. 60; HD. 1143, s. 231; HD. 1094, s. 106; HD. 1100, s. 62; HD. 1090, s. 14; HD. 1090, s.15.

Duâgûy	Mehmed	1713
İmam	Mehmed	1727
Duâgûy	Seyyid Abdulkadir	1734
İmam	Mehmed	1738
Duâgûy	Seyyid Ali	1739
İmam	Ahmed	1755
İmam	Yusuf	1757
İmam ve Saka	Seyyid İsmail	1758

Tablo 2: Baba Mahmud Haydarî Vakfî'na Yapılan Görevlendirmeler (1691-1818)¹¹

Vazife	Görevde Bulunanlar	Atanma Tarihi
Müteveli	Seyyid Kasım	1691
Nâzır	Seyyid Kasım	1700
Câbi	Mehmed	1700
Cüzhân ve Ferrâş	Şeyh Yusuf	1700
Câbi	Mahmud	1701
Nâzır	Seyyid Ali	1705
Muhasebeci	Seyyid Salih	1725
Nâzır	Seyyid Salih	1740
Câbi	Seyyid Mustafa	1740
Loğkeş	Osman	1740
Duâgûy	Seyyid Mustafa	1740
Câbi	Seyyid Abdurrahim	1740
Muhasebeci	Seyyid Mustafa	1742
Duâgûy	Şeyh Mahmud	1747
Kâtip	Seyyid Osman	1749
Muhasebeci	Hacı Osman	1750
Ferrâş ve Vekil-i harc	Seyyid Mustafa	1753
Cüzhân	Seyyid Ömer	1753
Ferrâş ve Vekil-i harc	Seyyid Mehmed	1753-1759
Câbi ve Duâgûy	Seyyid Mustafa	1761
Duâgûy	Seyyid Abdülkerim	1763
Câbi ve Duâgûy	Seyyid İsmail	1781
Câbi ve Duâgûy	Mehmed	1787
Câbi ve Duâgûy	Derviş Hüseyin	1818

¹¹ VGMA, HD. 1098, s. 59; HD. 1083, s. 151; HD. 1094, s. 107; HD. 1100, s. 62; HD. 1090, s. 14; HD. 1090, s. 15; HD. 1099, s. 68; HD. 1096, s. 67; HD. 1095, s. 53; HD. 568, s. 59.

Sonuç

Günümüzde yapımı gerçekleştirilen Ilısu Baraj Gölü'nün altında kalan Hasankeyf Antik Kenti XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı idari yapısı içerisinde Amid Eyaletine bağlı bir kaza konumundaydı. Hasankeyf'te bu dönemler arasında ve öncesinde Osmanlı Devleti'nin kamu hizmetine sunulmuş ve bir biçimde Osmanlı Devlet anlayışına uygun olarak idare edilmiş birçok vakıf mevcuttu.

Hasankeyf'te yer alan vakıf eserleri ve yapılar bir medeniyet silsilesinin devamının göstergesi olmakla beraber mimari açıdan daha çok Eyyubi ve Artuklu döneminin mirası olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu yapıların çoğu Osmanlı döneminde de varlıklarını sürdürmüş ve birer vakıf olarak hizmetlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla bunların kuruluş amacı açısından Sünni bir karakter taşıdıkları düşünülebilir. Ancak anılan vakıf eserlerinin dışında özellikle Moğol istilasından sonraki süreçte batıya doğru kaçan heterodoks dervişlerin Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Hasankeyf'te de çeşitli zaviye ve tekkeler kurarak düşüncelerini yaymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu heterodoks anlayışla kurulmuş olduğu anlaşılan Hasankeyf Şeyh Çoban ve Baba Mahmud Haydarî zaviyeleri Osmanlı Döneminde de aktif olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.

Anılan her iki vakfın gelirleri çeşitli köy ve mezraların mahsulünden, ayrıca şahısların vakfettiği gayrimenkul ve nakit gelirlerin işletilmesi yöntemiyle sağlanmaktaydı. Toplam gelirin büyük kısmı, vakıflarda çalışan görevlilerin ücretlerini ödemek için kullanılmaktaydı. Personel maaşlarının dışında mutfak masrafları da önemli bir gider kalemini oluşturmaktaydı. Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydari Vakıflarının bünyesinde görev yapan personel, yaptıkları işin şekline göre üç kalem altında toplanmıştı. Bunlardan ilk grubu vakfın idari işlerini yürütmekle mükellef olan müteveli, nâzır, câbi, muhasebeci ve kâtip gibi görevliler oluştururken; ikinci grubu ibadet ve eğitim gibi vazifeleri yürüten imam, müezzin, hatip, cüzhan ve duâgûy; üçüncü grubu ise binaların bakım, onarım ve temizlik işleriyle ilgilenen loğkeş, ferraş ve saka gibi görevliler meydana getirmekteydi.

Anılan her iki vakfın işleyişinde görev alan personelin aldıkları ücretlerin miktarı döneme göre değişiklik göstermekle beraber genelde aynı işi yapanlar eşit miktarda maaş almaktaydı. Bazen müessese içerisinde bir personelin birden fazla görevi icra ettiği de olurdu. En yüksek ücret, duâgûluk görevi yapan personele verilmekteydi.

Hasankeyf'te yer alan Şeyh Çoban Zaviyesi, adını vefâi tarikatına mensup, heterodoks bir derviş olan Şeyh Çoban'dan; Baba Mahmud Haydarî Tekkesi ise; ismini Kalenderi tarikatına bağlı, başka bir heterodoks dervişten almıştı. Bu her iki vakıf gerek sundukları din ve eğitim hizmetleriyle gerek bünyesinde çalıştırdıkları personele istihdam sağlamak yönüyle Osmanlı döneminde Hasankeyf şehrinin sosyo-ekonomik ve toplumsal yaşamını olumlu yönde etkilemişlerdi.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, HD. No. 539, 568, 1083, 1084, 1090, 1094, 1095, 1098, 1099, 1100, 1139, 1140, 1143, 1158.

b. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, MM. No. 4540, 7457.

BOA, TD. No. 1122.

c. Yayımlanmış Olan Arşiv Vesikaları

998 Numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye defteri (937/1530) I. Dizin ve Tıpkıbasım. (1998). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

II.Araştırma ve İncelemeler

Alkan, M. (2007). Türk tarihi araştırmaları açısından vakıf kayıtları arşivi. *Vakıflar Dergisi*, 30, 1-34.

Alkan, M. (2010). Vakıf tarihi araştırmaları açısından hurûfât defterleri: Adana örneği. XV. *Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler 4* (s. 831-842). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arık, O. (2003). *Hasankeyf üç dünyanın bulduğu kent*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Aydın, S. (2000). *Mardin aşiret-cemaat-devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Azamat, N. (2001). Kalenderîyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 24. 253-256.

Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I- istilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler. *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-365.

Beyazıt, Y. (2013). Hurufat defterlerinin şehir tarihi araştırmalarındaki yeri. *History Studies International Journal of History*, 5(1), 36-69.

Bizbirlik, A. (2002). *16. yüzyıl ortalarında Diyarbekir beylerbeyliği'nde vakıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çakar, E. (2018). Hurufat defterlerine göre 18. yüzyılda Palu. *Vakıflar Dergisi*, 49, 21-41.

Çakar, E. ve Uzun, C. (2017), *Hurufat defterlerinde Harput (1690-1812)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Demirtaş, H. (2012). Vakıf araştırmalarında kaynak olarak hurûfât defterleri: Kangırı örneği. *Vakıflar Dergisi*, 37, 47-92.

Erkek, M. S. (2008). Tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda Hasankeyf'in idari yapısı. *I. uluslararası Batman ve çevresi tarihi ve kültürü sempozyumu bildiriler II* (s.75-86). İstanbul: Esen Ofset Matbaacılık.

Eroğlu Memiş, Ş. (2013). Osmanlı toplumsal tarihi kaynaklarından hurûfât ya da askerî rûzname defterleri ve önemi: kazâ-i Kudüs-i şerîf örneği. *Vakıflar Dergisi*, 29, 115-146.

Erpolat, M. S. (2008). Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre Hasankeyf sancağı'nda iskân ve nüfus. *I. uluslararası Batman ve çevresi tarihi ve kültürü sempozyumu bildiriler II* (ss.55-73). İstanbul: Esen Ofset Matbaacılık.

Eyice, S. (1963). İlk Osmanlı devrinin dini-içtimai bir müessesesi zâviyeler ve zâviyeli camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Mecmuası*, 23, 3-57.

Genç, M. (2006). Nâzır. *DİA*, 32, 449-450.

Göyünç, N. (1991). *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gülten, S. (2012). Tahrir defterlerine göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, 35-53.

- Gülten, S. (2014). Bir heterodoks derviş kimliğinin inşası yahut Vefaîlikten Aleviliđe: Şeyh Çoban ve evladına dair. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 10, 93-113.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi (1.cilt)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İpşirli, M. (1992). Câbî. *DİA*, 6, 529-530.
- İpşirli, M. (1994). Duâgû. *DİA*, 9, 541-542.
- Kallek, C. (2002). Kile. *DİA*, 25, 568-571.
- Kallek, C. (2006). Müd. *DİA*, 31, 457-459. Kara 2015
- Kara, M. (2015). *Din hayat sanat açısından tekkeler ve zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1985). *İslami ve sosyal açıdan vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kılıcı, A. (1987). Hasankeyf vakıf eserleri. *Vakıf Haftası Dergisi*, 5, 159-188.
- Kılıç, O. (2014). Kürdistan tabirinin Osmanlı uygulamasındaki muhtevası üzerine bazı tespitler (16-18. yüzyıllar). *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler I (ss.167-212)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2003). *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*. Ankara: Akçağ Yayınları,
- Köprülü, M. F. (1996). *Anadolu'da İslâmiyet*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1994). Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî. *DİA*, 10, 347-348.
- Ocak, A. Y. (1978). Zaviyeler: dini, sosyal ve kültürel tarih açısından bir deneme. *Vakıflar Dergisi*, 12, 248-258.
- Ocak, A. Y. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal sûfilik: Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Oguzođlu, Y. (1997). Hasankeyf. *DİA*, 16, 364-368.
- Şahin, H. (2012). Vefâiyye. *DİA*, 42, 600-603.
- Tanman, M. B.(2001). Kalenderhâne. *DİA*, 24, 249-250.
- Tahsin Yazıcı, T. (1998). Haydariyye. *DİA*, 17, 35-36.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf *DİA*, 42, 479-486.